

ISMAEL VALLÈS

APROXIMACIÓ A LA «DESCRIPCIÓN DEL REINO DE VALENCIA POR CORREGIMIENTOS» DE JOSEP JOAQUIM CASTELLÓ (1783)

RESUMEN

La identificación del manuscrito de Josep Joaquim Castelló «Descripción del Reino de Valencia por corregimientos» y su datación en 1783, anterior a la obra de Cavanilles sobre el mismo escenario, así como el estudio de gobernaciones agrarias y núcleos industriales del País Valenciano de finales del setecientos nos sitúa ante una pieza manuscrita de la ilustración valenciana de gran interés geográfico e histórico.

RÉSUMÉ

L'identification du manuscrit de Josep Joaquim Castelló «Descripción del Reino de Valencia por corregimientos» et sa datation de 1783, antérieure à l'ouvrage de Cavanilles sur la même région ainsi que l'étude d'unités administratives agraires et de centres industriels du Pays Valencien de la fin du XVIIIe siècle nous montre un manuscrit de l'illustration valencienne de grand intérêt géographique et historique.

La identificació d'un manuscrit de finals del segle XVIII, anterior a l'edició i redacció de les *Observaciones* de Josep Antoni Cavanilles, és un pas més en la descoberta i revalorització de la Il·lustració valenciana que cada vegada més es dibuixa plena de contribucions i amb una dinàmica pròpia dins del conjunt hispànic, fenomen d'altra banda ja demostrat abastament pels estudis de Mestre, Peset, López Piñero, Aleixandre Tena, Albiñana, Mateu Bellés i tants estudiosos com han tractat aquesta brillant etapa cultural valenciana.

Les indicacions de la Dra. Aleixandre Tena sobre l'existència del manuscrit quan encara romania a la llibreria de vell de Sendra —llibreter que me'l deixà examinar molt amablement— i era atribuït a Vicent Ignasi Franco, així com les notícies i indicacions de Manuel Ardit, començant per l'article de J. Castelló a la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* com a la seua producció històrica, junt als contactes personals, em van menar a la prova definitiva de la identificació del Manuscrit després de comparar la lletra amb la de V.I. Franco i de compa-

rar el text amb les reproduccions literals d'alguns trossos del manuscrit que havia fet Castañeda i Alcover (1919) en les seues *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia, hechas en el siglo XVIII a ruegos de don Tomás López*.

Tot plegat ha fet quasi coincidir la felix adquisició del manuscrit per la Biblioteca Pública de València, inicialment atribuït a V.I. Franco, amb la seua identificació com a la *Descripción del Reino de Valencia por Corregimientos* escrita per Josep Joaquim Castelló i datada a 1783.

La dificultat pel que fa a la datació i identificació d'aquest manuscrit romanía en l'absència de les sis pàgines inicials, tallades a tisora, on sens dubte figuraria la procedència del manuscrit així com la data, el títol i l'autor.

Una vegada identificat aquest manuscrit del divuit, s'inclogué degudament catalogat en l'Exposició sobre Cavanilles organitzada per la Universitat de València del 12 d'abril al 13 de maig de 1983 i s'exposarà igualment a Alacant, Madrid i Barcelona.

L'atzar i les múltiples ajudes ressenyades, i especialment la d'Ardit, ha fet que en 1983, quan s'acomplia el segon centenari de la seua factura es done a conèixer el manuscrit per a l'estudi dels interessats en l'apassionant món de la il·lustració valenciana i més concretament en la producció de Josep Joaquim Castelló. Aquesta, i no altra, és la intenció d'aquesta aproximació a una obra que reclama atencions pluridisciplinàries i de la qual m'atrevesc a oferir un tast als lectors.

Algunes dades sobre Josep Joaquim Castelló

Sabem, per les actes de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València, que Josep Joaquim Castelló fou nomenat «Soci Honorari» de la Societat per votació en la Junta Ordinària del primer d'octubre de 1788, a l'ensens que el comte de Sumacàrcer:

«Hecha proposición por el Sr. Marqués de Valera de que se nombrase Socio Honorario al Sr. Conde de Sumacarcel y Orgáz, mediante votación del instituto quedó nombrado, y acordada la expedición del Título: Y mediante igual votación quedó nombrado Socio Honorario el Sr. D. Josef Joaquín Castelló, oficial de la Secretaría de Estado, con lo que se concluyó la Junta».

Coneixem nogensmenys per la mateixa font que era valencià natural de la vila de Bocairent i que fou Oficial de la Secretaria d'Estat i membre de l'Acadèmia de la Història a Madrid, on, segons les indicacions de Manuel Ardit hi figura un altre exemplar del manuscrit a la biblioteca del duc d'Alba.

Segons les notícies que aporta Ardit fou intendent d'Extremadura i treballà devers 1780 en l'elaboració d'un mapa i descripció dels regnes d'Espanya per a la qual cosa escrigué el manuscrit en qüestió. Justament enllaçant amb aquesta notícia hi ha el mapa de l'arquebisbat de València del 1761 atribuït a Castelló, sense que hajam vist les proves, per Sanchis Guarner (1975) i considerat anònim per mi (1979). No m'ha estat possible trobar el mapa ni la *Descripció dels Regnes d'Espanya*. Tampoc he trobat el document al·ludit per Ardit segons el qual Castelló

acusà de plagi a Cavanilles que hauria copiat la seua Descripció per a fer les seues *Observacions*. Aquesta afirmació, no provada encara, contrasta amb l'opinió del Dr. Mestre (1983) que assenyalava l'amistat de Castelló i Cavanilles:

«... nuestro botánico trató con cierta deferencia a buen número de diplomáticos: Bernardo del Campo, Eugenio Izquierdo, Porlier, Castelló, Heredia... que por supuesto no formaban parte del mismo grupo político.»

Segons la classificació que fa Mestre dels il·lustrats valencians entre novadors i la generació de mitjan segle XVIII preocupats per la història crítica, Castelló podria figurar en aquest segon grup. Aquesta opinió és la que sembla més versemblant car el paper moderadament liberal de Castelló a les Corts de Cadis, una vegada mort el botànic, així com la crítica que fa dels senyorijs en el seu manuscrit és plenament coincident amb la trajectòria del botànic. Podem pensar que hi havia més una coincidència de plantejaments que una disputa. En la polèmica que mantigueren Vicent Ignasi Franco i Cavanilles sobre la conveniència o no del conreu de l'arròs (1797-1798) Castelló se situaria en un punt quasi neutre car ni lloava ni atacava el cultiu, sinó que assenyalava la seua presència en el lloc que li corresponia a cada contrada.

Castelló degué estar lligat, als il·lustrats valencians naturalistes que prenen nota del món que els voltava, sense defugir les crítiques socials que consideraven oportunes, es preocupaven de l'estat econòmic de la població situant-se en una òptica perfeccionista i transformadora de la natura i de la societat.

Els estudis d'Ardit sobre el liberalisme i les Corts de Cadis ens han permès dibuixar la trajectòria de Castelló en la situació difícil que suposà les conseqüències de la Revolució Francesa, compresa la guerra del francès, i les consegüents Corts de Cadis. A l'Acta final de les eleccions a Diputats del 1810 figura Josep Joaquim Castelló com a diputat electe i els seus càrrecs: membre del Consell d'Estat de S.M. i intendent d'Extremadura.

Segons Ardit (1977), Castelló fou un diputat «liberal moderat» i d'una participació mitjana entre el grup de diputats que destacà pels seus discursos. Solament intervingué en 17 discursos a les Assemblees de les Corts de Cadis front els 173 de Villanueva, els 141 de Borrull, els 117 de Josep Martínez i els 84 de Manuel de Villafañe (p. 173).

En classificar els diputats valencians, seguint les pautes del comte de Toreno, entre liberals i servils, Ardit opina que el comportament de Castelló és de difícil classificació:

«Josep Castelló, com s'esdevé sovint en aquesta etapa de prehistòria del liberalisme, és un diputat de difícil classificació. Com els anteriors (J. Martínez, Manuel de Villafañe, Vicent Tomàs Traver) fou un decidit defensor de les atribucions de les Corts front la Regència. La seua actuació en el debat de senyorijs... malgrat que vagament filonobiliària, fou decididament en favor de l'extinció. No obstant això és difícil alinear-lo amb facilitat (p. 179).»

Caldria per tant per a esbrinar del tot aquesta qüestió estudiar els dèsset discursos de Josep Joaquim Castelló i comparar-los amb els sectors que es van manifestar a Cadis, tant els valencians com els altres.

Sobre l'abolicionisme abans mencionat, Ardit ha extret del Diari de Sessions (1810-13, vol. II, pp. 1.258-1.259) les següents afirmacions de Castelló:

«Mientras no se liberte —va dir en la sessió del 14 de juny— a la agricultura de estas opresiones, de este género de esclavitud, no hay que pensar que levantará cabeza, y hará los progresos convenientes; se lograría esto aboliendo toda partición de frutos, todos los derechos de señorío y dejando las tierras sin otro gravamen que el del impuesto territorial y los diezmos pagádos del producto neto o de mayor cantidad del total.»

En aquesta qüestió cabdal de l'abolició dels senyorijs fou clar i gens ambigu, mentre en la qüestió de la divisió de poders pren també clarament partit com ens assenyalava l'historiador que ara seguim:

«Sin confundir los poderes, el ejecutivo no puede tener parte en el legislativo. Las Cortes y el Rey son dos personas; la una física, la otra moral; si la potestad de hacer las leyes reside en ambos, confundieronse los dos poderes, que es lo que se ha de evitar con sumo cuidado» (Diari de Sessions, 1821, vol. I, p. 381).

En aquesta intervenció es mostra partidari de la divisió constitucional de poders entre el rei i el Parlament que afegida a l'anterior dibuixa un reformisme il·lustrat que situa a Castelló en la mateixa línia reformista seguida a Anglaterra més que en la revolucionària a la francesa.

Anotacions sobre el contingut del manuscrit

El manuscrit consta de dos volums. El primer té tres pàgines en blanc i li'n manquen sis, com ja hem assenyalat. Consta dels següents apartats:

«Descripció general del Reyno de Valencia. Descripción de la gobernación de Valencia» (en dues parts) i les descripcions de les governacions d'«Alcira, Cofrentes, i San Felipe», totalitzant 437 pàgines escrites i cinc en blanc.

El segon volum, com el primer, té un índex al començ i la «Descripció» de les governacions de «Denia, Alcoy, Montesa, Xixona, Alicante, Orihuela, Castelló de la Plana, Peniscola i Morella» acabant amb un índex on figura la totalitat dels municipis del manuscrit i la seua localització, amb 535 pàgines de text.

En el primer volum comença amb la *Descripció general del Reyno de Valencia, è introducció a la particular del mismo*, que es una mena d'introducció històrica i localització geogràfica del conjunt:

«La parte de España que al presente llamamos reyno de Valencia es una de sus provincias mas meridionales» (p. 1), segons l'autor «fue habitada despues del diluvio universal y mucho antes que otras provincias de la peninsula: assi lo infieren de su fertilidad y del buen cielo que goza», diferenciant-se així de la realista entrada que fa Cavanilles en les seues Observacions i convertint-se en un dels continuadors del tòpic de la fertilitat i alegria tant estés fins l'actualitat.

En el seu estudi, l'il·lustrat bocairentí pren com a punt de partença, com ja hem vist, la descripció general del conjunt per a dibuixar a continuació un recorregut que s'inicia en la governació de la capital (pp. 63-147) continuant cap a migjorn i estudiant les d'Alzira, Cofrents, Xàtiva («San Felipe») continuant en el

segon volum amb les de Dénia, Alcoi, Montesa, Xixona, Alacant i Oriola. Una vegada efectuada la «descripció» de les quals, continua amb les de Castelló, la de Peníscola i la de Morella, on excepcionalment l'autor conserva la toponímia del país, al menys en les dues capitals que després resultaran deformatades com a «Castellón i Peñíscola», en aquest darrer cas fins i tot caigué Cavanilles que en general era infinitament molt més respectuós amb la toponímia que el seu predecessor.

Així les coses resulta que Cavanilles començà la seua observació just per on les va concloure Castelló, per Morella:

Sobre el conjunt de les governacions, l'autor es detura en una sèrie de punts:

Explica la situació de cada governació respecte a les seues veïnes i respecte a València; l'extensió i el nombre de municipis; dóna notícia sobre la geografia física de les governacions, amb un estudi detallat de la hidrografia seguint els rius fins i tot quan naveguen fora del País Valencià, assenyalant l'orografia en alguns casos. Ens indica la pertanyença eclesiàstica, a un bisbat o altre, de les governacions. A partir d'aquestes dades generals detalla el seu estudi municipi per municipi, el nom dels quals hi figura al marge i a l'índex.

Describeix les ciutats i viles ubicant-les i indicant-nos la seua distància en llegües des de la capital.

Ens dóna el nombre de veïns, que és en general inferior al que dóna Cavanilles (Morella per exemple tenia 850 veïns, segons l'un i 960 segons l'altre) incloent la classificació en reialenc o senyoriu, a quin senyor pertany i els canvis haguts.

Ens explica la situació dels carrers, si són plans o costeruts, les fortaleses i les condicions de defensa de les ciutats, les obres existents o el sistema utilitzat per a l'avituallament d'aigua i per al desguàs, els convents i les esglésies existents.

La situació i la producció agrària de cada població, així com la de la indústria quan n'hi ha, inclosa la situació dels gremis. A més a més inclou sovint una extensa explicació històrica des de l'antiguitat.

La governació d'Alzira (pp. 260-315)

Esmenta els pobles que componen aquesta governació (44 en el cas que ens ocupa) així com la seua extensió (30 llegües).

L'anàlisi geogràfica d'aquesta governació se centra ostensiblement en el riu i afluents que la travessen remetent en el cas del Xúquer a la governació veïna de Cofrentes, mentre detalla els afluents:

«... el de los ojos que nace junto à Rosaleny, y despues de haver andado como una legua, desagua en el Xucar, y el que llaman de Siete aguas, ó barranco de Algemesi Nace en el termino de Siete aguas cerca de los confines de los Reynos de Castilla y Valencia, y al haver andado como unas quatro leguas, se le junta otro que tiene su origen en el territorio de Buñol, lo que se verifica à la vista de Alboraix de donde juntos pasan por las inmediaciones de Turis de Monserrat, Montroy y Lombay, donde queda sin agua beviendoselas las acequias que de él toman para regar los campos; pero continua su cauce hasta entrar en el Xucar algo mas abajo de Algemesi, y en lloviendo mucho en los pueblos mencionados lleva mucha agua de modo que se hace intransitable, y para

ello ha sido preciso echarle un Puente, que se esta construyendo actualmente no lejos de la Alcudia de Carlet (sobreposat aquest nom a Algemesi) en el camino nuevo que dirige de Valencia a Madrid.»

En general la informació que arreplega Castelló en la seua aproximació al País Valencià de la segona meitat del set-cents és ben valuosa i la seua repetida utilització dels mots «Descripció geogràfica» que anteposa a totes les governacions, justificada.

En apropar-se a cadascun dels pobles i en especial de la capital de la governació, s'afina la seua descripció que comença per situar el poble, ens descriu la seua situació religiosa amb una exhaustiva enumeració d'esglésies i convents per acabar amb un doll d'erudicions històriques sens dubte inspirades dels autors clàssics, citant Escolano i altres autors, i reelaborant i interpretant les informacions. Vejam també el cas d'Alzira:

«El rio Xucar como queda insinuado, parte al reyno de Valencia como en dos partes. En una Ysla forma à seis leguas de Valencia se halla la villa de Alcira del Rey, con mil y novecientos vecinos. Tiene su asiento en el llano. Beven sus naturales de las aguas del rio, y con las mismas riegan la maior parte de su termino, que quasi todo es Huerta. Cogese en estas Trigo, maiz, arroz, cantidad crecida de seda, cañamo, frutas y hortalizas. Los secanos producen toda especie de granos, aceite, y muchisimas algarrobas» (pp. 262-263).

En aquesta ciutat veiem la concreció del que hem dit sobre la importància que l'autor li dona a la situació i les qüestions d'estratègia, a l'abastiment d'aigües i a la producció agrària, que llevat dels nuclis industrials com Alcoi, Bocairent i en menor mesura Morella, és la general i quasi exclusiva. En aquest cas esmenta l'arròs en el tercer lloc després dels altres dos cereals més importants i abans de la seda que era aleshores important, com també ho eren els productes del secà com l'oli i les garrofes.

Les qüestions estratègiques, i toponímiques i històriques acompanyen la puntual descripció del nombre d'habitants —mil nou-cents veïns, en el cas d'Alzira—, la seua situació jurídica —del Rei— i religiosa, com no podia ser menys en aquesta època.

«Hai dos Yglesias parroquiales, cada una con un clero. Tiene dentro de la villa convento los religiosos de San Agustin y las religiosas de la misma orden. Los capuchinos, y las capuchinas. En las inmediaciones tienen los observantes 1 de S. Fran^{co}, y los Trinitarios calzados, donde se custodian los cuerpos de los tres Santos hermanos Martires Bernardo, Maria y Gracia, y en el mismo territorio de Alcira pero en distancia considerable de la villa le tienen los Geronimos, que se llaman de la Murta, y los Agustinos que llaman de Aguas vivas» (pp. 263-264).

Continuant amb els aspectes abans enunciats:

«Siempre ha sido Alcira tenida por Plaza mui fuerte, asi por su natural sitio, que como la rodea el caudaloso rio, ni puede ser minada ni asaltada; como por sus murallas y Torres, las que ni el tpo., ni los continuos esfuerzos y empujes de un rio tan poderoso han podido abrir portillo en ellas. Halo sido igualmente mui importante porque hallandose en el medio del Reino, el que lo era de ella, eralo tambien de las comunicaciones entre sus partes, la que podia interceptar siempre que le pareciese, y asi es que se

la consideró como la llave de él, y en prueba de ello se la dieron por armas. El nombre que al presente lleva Alcira es corrompido de Algecira, que en Arabe significa Ysla, o tierra aislada; y así en la 4ª parte (lib. 2 cap. 6 n. 5) de la Historia de España en las guerras del Cid se le nombra la Ysla del rio Xucar».

En preocupar-se de les questions toponímiques lligades a la història, reula en el temps fins arribar a Ptolomeu:

«Me parece qe en la Setabícula qe Ptolomeo pone en los Contestanos algo apartada de la Marina y en la rivera del Xucar, y que la dieron este nombre como quien dice Setabis ò Xativa la pequeña, de la que solo dista tres leguas, sin que entre ellas haia vestigio ninguno de algun Pueblo antiguo: assi sienten entre otros muchos Gaspar Escolano, y Pedro de Marca, à quienes he encontrado siempre que discurren con mucho acierto sobre las antigüedades pertenecientes al Reyno de Valencia».

Una vegada vista la ciutat més important de la governació continua una per una la descripció de les viles, pobles i llogarets:

«Corbera confina con el termino de Alcira à una legua de ella, cinco de Valencia, y de esta parte del rio, y en su ribera la Baronía de Corbera».

Ens explica la situació jurídica i en aquest cas els canvis haguts que al costat de les crítiques del sistema acompanyen sempre les explicacions d'aquest il·lustrat lligat al poder a l'ensem que crític:

«(Corbera) que por sentencia dada à principios del siglo pasado, se declaro perteneciente al Real patrimonio. Componese de quatro pueblos, cuia Cabeza es Corbera del Rey, con ciento y cincuenta vecinos. Es de todos el mas separado del rio».

Continua amb «Poliñan» —emprant la castellanització que en general caracteritza els erudits del divuit—:

«Sobre la misma ribera del rio, como à una legua de Alcira se halla Poliñan, del Rey, con ciento y veinte vecinos.

Algo más abajo de Poliñan como a un cuarto de legua está Riola, del Rey, con ciento y treinta vecinos.

Desviado algun tanto del rio se halla Fortaleny, del rey, con cien vecinos. Estos tres pueblos guardan entre si la misma distancia, de modo que forman un triangulo equilatero, cuya base se subtiene acia las riberas de Xucar la forman Poliñan y Riola, y la vertice, ó cuspide Fortaleny.

Todos estos quatro Pueblos tienen su asiento en el llano; beven de pozos, y riegan con las aguas del Xucar. Quasi todos sus terminos son de regadio; en las huertas se coge trigo, seda, cañamo, maiz, arroz, frutas y hortalizas. Los secanos producen algun aceite, y crecida cantidad de algarrobas» (pp. 269-270).

Com a quasi tots els termes vistos i als de la majoria de l'antic Regne, Castelló consigna monòtonament la producció, relegant a una discreta cinquena plaça la producció arrossera darrere dels dos cereals més importants i de les primeres matèries tèxtils. El secà és aleshores olier i garrofer. Aquesta descripció inflada de preocupació per la base de subsistència del veïnat, molt en les línies generals de la Il·lustració arreu d'Europa, no consigna però la quantitat produïda com ho fa anys després Cavanilles que llevat de l'erudició històrica que emprà Castelló arreu del seu manuscrit, sol precisar més tots els termes que emprà.

A desgrat de la visió del paisatge que com en el cas de Corbera situa els pobles en relació al riu amb una visió geomètrica de l'espai, Castelló no arriba a intentar explicar l'evolució de la terra com farà Cavanilles, amb una formació científica en aquestes coses molt més sòlida (Mateu, 1980). Castelló no ens explica sinó que ens descriu.

Malgrat aquestes limitacions Castelló assenyala també en aquesta governació l'evolució del poblament a la riba del Xúquer en relació a les constants revingu-des. És interessant posar en relació la descripció històrica que ha fet recentment Mateu (1983) d'aquesta evolució del poblament situat a la vora del Xúquer amb la que fa Castelló a les darreries del set-cents:

«De la otra parte del rio à una legua de Alcira está la Baronia de Alberique. Compone-se esta de quatro pueblos, que en el dia se han reducido à dos; Que son Alberique y Alcocer, quedando despoblados Alazquer y Gavarda. Pertenecen al Duque del Infantado. La poblacion del primero, se compone de Quinientos vecinos, y veite y cinco los del ségundo. Ambos beven de pozos, y riegan las aguas del rio Xucar. La maior parte de sus terminos es de regadio».

Castelló ens refereix la gènesi i ens explica els canvis haguts i les migracions d'uns pobles a altres en relació a un fenomen històric —i actual— tan important com el de les riuades:

«En el año de 1775 habiendo crecido mucho el rio de Albayda que entra en el Xucar à la vista de Alcocer, hizo salir à este de Madre, è inundó à Alcocer. La maior parte de sus vecinos se trasladaron a Alberique, donde temerosos de los males que entonces experimentaron, es regular fixen su habitacion, y quede despoblado Alcocer» (pp. 274-275).

Ens dóna notícia també de Pujol, un dels poblats que desapareixerien també d'aquesta àrea ja en el segle XIX:

«A un quarto de legua poco mas de Alcira, y acia su poniente se halla Puchol de Dn Ygnacio Julian con quince vecinos. Beven de Pozos, y riegan con las aguas del rio llamado *dels ulls* ò de los ojos».

La informació de Pujol presagia ja la possible desaparició tenint en compte el precedent d'Alcosser descrit per l'autor i la migrada situació del nucli. En canvi Antella, un altre nucli molt castigat per aquest fenomen, tenia major nombre d'habitants:

«A un quarto de legua de Alberique, sobre la misma ribera del Xucar está Antella del Conde de Sirat con doscientos vecinos. Tiene su situacion en el llano. Beven de Pozos, y riegan con las aguas del rio Xucar. Sus cosechas asi en las huertas como en los secanos, son las mismas que en Alberique y sus pueblos circumvecinos» (pp. 275-276).

Aspectes que ens indiquen la riquesa d'informacions del conjunt del manuscrit en un ample ventall de temes.

La visió dels nuclis industrials

No deixa d'ésser interessant també comprovar com en apropar-se als pocs nuclis industrials de l'època, d'un dels quals era originari el mateix Castelló,

l'il·lustrat bocairentí capta el fenomen industrial i el situa en una perspectiva de fenomen positiu i alligador.

En parlar dels pobles de la Vall d'Albaida, emprant com ja hem assenyalat diverses vegades una toponímia més castellanitzada que Cavanilles, els atribueix indústria tèxtil a domicili:

«En los mas de los pueblos del Valle, y sobretudo en los de este Marquesado (el d'Albaida) se tejen lienzos caseros, con los que hacen un comercio mas que mediano en los pueblos inmediatos» (p. 416).

En parlar d'Albaida, com ens confirmarà després també Cavanilles, l'activitat més important no era la tèxtil, sinó la sabonera i cerera, però Castelló ens ajuda en la seua descripció a establir la xarxa bàsica de nuclis tèxtils per ordre de proximitat a Albaida:

«En esta villa se hace un crecido comercio con el jabon que se fabrica, del que se sirven los mas de los pueblos de la gobernacion de San Felipe, y principalmente las de Paños y Bayetas de Onteniente, Bocairente, Cocentina y Alcoy».

La indústria artesanal de la cera tenia, com en el cas dels llenços, una distribució comarcana:

«labrase tambien mucha cera que se consumen los pueblos vecinos» (p. 415).

És a dir que la visió de Castelló a més d'indicar-nos les activitats econòmiques ens indicava la seua relació entre les diferents viles i la distribució comercial.

En arribar al nucli industrial més fort de l'època no deixa de constatar el fenomen amb claredat:

«... no podria mantenerse en Alcoy la quarta parte de la gente que la habita, sino fuera por los diferentes ramos de la industria de sus naturales».

La descripció que fa de les activitats d'aquesta ciutat és més diversificada que la que dona una dècada més tard Cavanilles, incloent-hi un apartat extens on domina la indústria tèxtil i on la paperera comença a desenvolupar-se, segons l'autor, amb un ritme frenètic; és llàstima que aquestes descripcions no vinguen acompanyades de major concreció, tant pel que fa a la maquinària o al nombre d'obers com a les característiques de la producció, molt menys detallades que les que farà Cavanilles. En canvi, Castelló ens dona algunes indicacions sobre la distribució dels productes acabats que ens recorda la de Nipho (1769-1771) en alguns extrems. Nogensmenys deixa fora els detalls sobre el procés tècnic i la necessària recerca per a fer competitius els productes respecte els estrangers, com fa Nipho i en alguna mesura Cavanilles. En canvi, a voltes ens recorda Escolano que com és sabut coneixia bé Castelló (continua parlant d'Alcoi):

«los principales (ramos de la industria) son la fabrica de paños y la de papel. Labrase un prodigioso numero de aquellos de todas calidades, y colores: para los entrefinos se valen de las lanas del pais y alrededores, y para los finos de las de Estremadura y Castilla. corren por toda España sus paños, y muchos de ellos se embarcan para America. La fabrica de papel es nueva en esta villa, pero ha hecho tan rapidos progresos, que en el discurso de unos veinte años se han construido hasta veinte y ocho molinos, con cin-

uenta Tinas, las que labran diariamente un excesivo numero de resmas, todas las cuales o la maior parte Se embarcan de cuenta del rey para las Américas. Actualmente se estan trabajando en poner corrientes otros muchos molinos: tanto como esto puede el cebo de las ganancias y los progresos y adelantamientos que han hecho los primeros que se aplicaron a este ramo de industria».

La novetat de Josep Joaquim Castelló, respecte d'altres autors coetanis, és la d'incloure d'altres indústries que afegides a la principal comencen a donar la imatge de centre relativament diversificat, a desgrat de la preponderància tèxtil i paperera. Ens parla l'autor d'indústria cerera i alimentària, dolços sobretot, i fins i tot ens menciona uns

«tostones mui buenos que aventajan mucho a los de los pueblos circumvecinos».

Aquestes ratlles ens assenyalen un autor especialment destre en apropar-se a la realitat econòmica que descriu:

«En la misma villa se fabrican las mejores bugias de España que por lo mismo son apetecidas y buscadas... asi mismo se labra turrón que echado en cajuelas es bien conocido en todas partes y muchos le prefieren al de Xixona por ser mas consistente y duro. Ultimamente se trabaja excelente anís y peladillas, que echados en unos canastillos que hacen de unos mimbres mui finos, son estimados generalmente dentro y fuera de España» (pp. 121-123).

En apropar-se a la seua vila nadiua, Castelló continua descrivint les activitats industrials. Bocairent seria també, segons Castelló, com després faria explícit Cavanilles, susceptible de classificar-se en segon lloc, per la seua activitat industrial emprant arguments similars als que usà en Alcoi:

«En esta villa se verifica que donde la agricultura no puede mantener una crecida poblacion, suplen la industria y el comercio. Fabricanse paños de todas calidades que se consumen en toda españa y embarcan para las Americas».

Castelló ens indica l'origen de les matèries primeres:

«Labran los naturales las lanas que dan los muchos ganados que crían en el termino... Para los Paños finos gastan las lanas de estremadura, de Castilla y serranía de Cuenca».

I com en el cas anterior esmenta l'existència d'indústria paperera:

«Junto a este, y en la partida llamada Vinalopó, se ha construido un molino de papel fino».

I conclou assenyalant la necessitat de les activitats industrials:

«Y así con todos estos ramos de industria y con sus aplicaciones viven aquellos naturales en un país ingrato con tanta o maior comodidad, que los que disfrutan un suelo fertilisimo».

La descripció quasi poètica que fa de Bocairent mereix ser ressenyada:

«El Peñon está como vestido de casas; tiene la figura de una piña ò cano, en la cumbre se halla la Yglesia Parroquial: todo él fuera dela parte que mira a poniente está rodeado de un profundisimo foso qe labró naturaleza, sobre el qual hai un gran puente de una luna que es delo mejor de España».

Esmenta igualment les activitats industrials d'Ontinyent i Banyeres. De la primera ciutat diu:

«... Y de la lana que cortan fabrican paños entrefinos y bayetas, y con esta industria se mantienen muchos artesanos, y la familia de los labradores aplicandose a hilar, y à limpiar las lanas encuentran en lo que ganan un beneficio, qe les hace subsistir con mas comodidad; y de esta manera tienen ocupacion todos, y modo de ganar la comida. Ultimamente se han fabricado tres molinos de Papel fino».

De la segona menciona la presència de treball subarrendat amb Bocairent:

«hilando las lanas que van a buscar a Bocairent».

En parlar dels pobles de la Foia de Castalla, a més d'indicar-nos la producció agrària, torna a mencionar les activitats industrials i comercials, algunes ben curioses si les mirem amb ulls actuals:

«En el termino de esta villa acia la parte de donde viene el agua hai diferentes pozos de nieve, y con la que recogen, surten a Alicante y su huerta, Orihuela y pueblos de su distrito, y algunos años a Murcia y su partido; lo que enriquece a muchas familias del pueblo y mantiene a otras que entienden en el trágino, y conduccion de la nieve. Tambien se aplican sus naturales a trabajar y preparar las lanas para las fabricas de paños de Alcoy y Bocairent» (pp. 224-225).

La descripció que fa de Cocentaina és també clarificadora de l'atenció que dedicà Castelló a les activitats industrials i a més a més assenyala que copsà les relacions entre els diversos nuclis comarcans:

«En esta villa se fabrican algunos paños, pero todo, o los mas de cuenta de los fabricantes de Alcoy. En nuestros dias se han construido a las inmediaciones del pueblo sobre el rio de Alcoy dos molinos de papel, el uno de ellos con tres tinas, que es de los mejores que hay por aquellos contornos» (p. 130).

I com hem indicat no deixa, en tenir ocasió, de criticar el règim senyorial amb termes clars i plans. Vejam sinó el cas de Cocentaina:

«Esta villa atendida la fertilidad de su suelo, y las aplicaciones industriales de sus naturales, pudiera ser una de las principales del Reyno, y competir en poblacion y riqueza con las de Alcoy, Onteniente, y otras; pero lo impide lo sobrecargado que se hallan sus naturales, assi con las condiciones ordinarias, y regulares, como lo mucho que pagan al dueño o Sior territorial, quien percibe quando menos una tercera parte de quo en ella y en su condado se coge: de suerte que son pobres y miserables, y lo pasan con mucha estrechez habitando uno de los territorios mas fertiles del Reyno» (pp. 134-135).

CONCLUSIÓ

Sobre la datació del manuscrit comptem amb alguns indicis clars:

1. Les precisions que dóna sobre l'estat de la indústria papera alcoiana ens assenyalan que Castelló estigué o arplegà informació cap al 1780 o 1781.
2. Les anotacions sobre les inundacions de la Ribera ens indiquen en el cas d'Alcosser que l'arplegada de dades, pel que fa a aquesta àrea, és anterior al 1779 en el qual, com dirà Cavanilles, es destruí el poblat.

3. Així i tot hem pres la data que ens ha indicat Ardit i que figura en el manuscrit de la biblioteca esmentada, que és la que encapçala aquest article: 1783.

Tot fa pensar que ens trobem davant d'un altre esglaó de la cadena de la Il·lustració valenciana i que, si bé Josep Joaquim Castelló no sembla que tinga una tan sòlida formació com la de Cavanilles, que completà com és sabut els seus estudis a París, ni com aquell dóna idees sobre la gènesi de la terra o sobre el modelat del paisatge, sí ens dóna en canvi notícia interessant de la situació jurídica dels territoris, del nombre d'habitants, de la situació de la agricultura i de la indústria d'interpretacions històriques sobre les poblacions, sobre els despoblats i les vies de comunicació. Ens trobem en definitiva davant d'un valuós manuscrit, precedent digne de la magna i indiscutida obra de Cavanilles que mereix una propera edició encara que siga amb dos-cents anys de retard. Aquest polític i assagista mereix estudis especialitzats i l'esclariment més profund de les seues activitats i la seua trajectòria. Una nova font a esbrinar que ens planteja nous interrogants a resoldre i la necessitat d'esclarir-los.

BIBLIOGRAFIA

- Acta de la Junta Ordinària del 1-10-1788, Reial Societat Econòmica d'amics del País de València.
 ARDIT LUCAS, M., *Revolución liberal y revuelta campesina*. Ed. Ariel, Barcelona, 1977.
 CASTAÑEDA Y ALCOVER, V., *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia hechas en el siglo XVIII a ruegos de don Tomás López*, Tipografía de la Revista de Archivos, Madrid, 1919.
 Cavanilles naturalista de la Il·lustració (València, 1745 / Madrid, 1804) Universitat de València, 1983.
 CAVANILLES, A.J., *Observaciones sobre la historia natural, geografía, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*, Ed. facsimil del original de 1795 de gràfiques Soler, València, 1972.
 FRANCO TORMO DE OLORIS, V.I., *Advertencias al tomo 1.º de Observaciones sobre la geografía, agricultura y poblacion del reino de Valencia, que ha publicado el Sr. Abate D. Antonio José Cavanilles*, Imp. Miguel Estevan, València, 1798.
 — *Discurso económico sobre la necesidad de extender y fomentar las producciones a que tiene tendencia la agricultura de este reino y medio fácil de beneficiarla*, València, 1798.
 MATEU BELLÉS, J.F., «Teorías geomorfológicas europeas en las «observaciones» de Cavanilles (1795-97)» dins de *El científico español ante su Historia. La ciencia en España entre 1750-1850*, Madrid, Dip. Provincial, 1980.
 — «Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de inundación del Júcar» dins de *Cuadernos de Geografía*, núm. 32-33, València, 1983.
 MESTRE SANCHIS, A., «Cavanilles entre la Ilustración y la política» dins de *Saitabi*, núm. XXXIII, València, 1983.
 NIPHO CAGIGAL, F.M., *Correo general de España y noticias importantes de Agricultura, artes, manufacturas, comercio, etc...*, Madrid, 1769-1771.
 SANCHIS GUARNER, M., «Sobre la cartografía valenciana anterior al segle XIX» dins de *Homenaje al Dr. Juan Reglà Campistol*, Univ. de València, 1975.
 VALLÈS I SANCHIS, I., *Cartografía histórica valenciana*, Inst. Alfons el Magnànim, València, 1979.